

1918-ci il... Müstəqilliyə təzə qovuşmuş, beynəlxalq aləmdə hələ tanınmayan gənc dövlətimizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək imkanları yetərcinə deyildi. Belə bir şəraitdə özünün çox ağır durumuna rəğmən Osmanlı Türkiyəsi qarşısında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə Nuru paşanın komandanlığı ilə hərbi qüvvələrini Azərbaycana göndərdi.

Avropa dövlətlərinin türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsinə etiraz etməsinə baxmayaraq, qardaş köməyi ni əsirgəməyən, ölkəmizi tək qoymayan Osmanlı Türkiyəsi 1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında öz tarixi vəzi-fəsini şərəflə yerinə yetirdi.

Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusu Bakımı işğalçılardan azad etdi...

Tarixi mənbələrimizdə həmin hadisələrə bağlı geniş informasiyalar var. Və o hadisələri yaşamış Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri isə ən etibarlı mənbələrdən biri olaraq qalır.

Nağı bəy Şeyxzamanlı gənc yaşlarından Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edib: əvvəlcə Gəncədə əsas 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev tərəfindən qoyulan "Difai", 1917-ci ildən isə Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən təsis edilən "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının üzvü olub.

1917-ci ilin may ayında "Müsəlman Demokratik Müsavat" partiyası ilə birləşərək "Müsavat" adını almış həmin partiyanın üzvü kimi Nağı Şeyxzamanlı ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. N.Şeyxzamanlı 1919-cu ilin avqust ayında "Əks-inqilab ilə mübarizə təşkilatının" rəisi təyin edilir (qardaşı Məmmədbağır Şeyxzamanlı öz ərizəsi ilə bu vəzifədən istefa verdikdən sonra) və 1920-ci ilin mart ayında təşkilat buraxılana qədər onun rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir.

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasından sonra mühacir həyatı keçirməyə məcbur olan N.Şeyxzamanlı bir müddət Türkiyədə, sonralar isə Almaniya və ABŞ-da yaşayıb. Mühacirətdə olarkən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə bağlı fikirlərini və xatirələrini əks etdirən bir sıra əsərləri nəşr edilir. Həmin əsərlərini Keykurun imzası ilə yazır. Bu xatirələr əsasında 2016-cı ildə "XAN" nəşriyyatının "Xatirə ədəbiyyatı" seriyasında "Nağı bəy Şeyxzamanlı. Xatirələr" adlı kitab çap olunub.

"Yeni Azərbaycan" N.Şeyxzamanlının 1918-ci il hadisələri ilə bağlı xatirələrini ixtisarla təqdim edir:

1918: 15 sentyabra doğru...

Əvvəli ötən sayımızda...

Günün birində bu millət özünü ələ alacaq və ömrünü hədələməyə başlayacaqdır. Bizim təşvişimiz bu gün üçün deyil, sabah içüdüür cavabını verdim. Ənvər Paşa "Bilirsinizmi ki, rus çarı devrildikdən sonra hakimiyyətə gələn Kerenski, müharibəni qələbəyə qədər davam etdirəcəyini bütün dünyaya elan edərək həm bizi, həm də almanları narahat etmişdir. Çar üsul-idarəsinin çürük olduğunu almanlar və biz bilirdik. Halbuki, Kerenski idarə etdiyi hökumətə deyil, 80 milyon rusa arxalanırdı" dedi. Paşa daha sonra mənə Qafqaz İslam ordusunun yaradılmağa başladığını və yüksək rütbəli zabitlərlə təmin olunacağını, bunun üçün bir komissiya qurulduğunu anladtı və "Sizin də komissiyada olmağınızı uyğun saydım". İndi isə sizə gələcək Qafqaz İslam Ordusu komandanı şahzadə "Fərrux ilə tanış edəcəyəm" dedi. İçəriyə gənc bir zabit girdi. Ənvər Paşa bizi tanış etdi. Sonra birlikdə yavərin otağına keçdik. Orada da bir az söhbət etdikdən sonra ayrıldım. Şahzadə ilə bir daha görüşə bilmədim. Daha sonra Əmir Faiqlə Məclisi Məbusana (Deputatlar məclisi - C. Q., M. Ə.) getdik. Orada məclis rəisi Hacı Adil bəylə tanış olduq. Axşam Pera Palas mehmanxanasında hökumətin sensur idarəsi ilə mətbuatın anlaşması məqsədi ilə hökumət tərəfindən veriləcək axşam yeməyinə dəvət edilmişdik. Hacı Adil mənə məclis barədə fikrimi soruşdu. Mən də "Bəy əfəndi Məclisində 24 çalmalı saydım. Onların burada nə işi var?" deyə soruşdum. Hacı Adil bəy "İndi çox yaxşı vəziyyətdədir. İlk məclisimizdə 24 çalması tapa bilməzdiniz" dedi. Sonra mənə Qafqaz haqqında suallar verdi. Cavablarını bildiyim qədər verdim. Ən axırda isə Bakı milyoneri, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıni soruşdu. Ona Hacı haqqında bildiklərimi anladım (təfsilatı Ankarada nəşr edilən "Azərbaycan" dərgisində verilmişdir).

Bu zamanlar hər gün qurulacaq ordu ilə əlaqədar komissiyaların işində yaxından iştirak edərək müraciət edənləri yoxlamadan keçirdikdən sonra qeydə alındı. Ancaq görüşdüyüm siyasi xadimlərdən "İttihat və Tərəqqi" Partiyasının mərkəzi qərargahında yalnız Tələt, Ənvər və Camal paşaların Türk ordusunun Qafqaza gəlmələrini istədiklərini, digərlərinin isə buna razı olmadıqlarını öyrəndim. Mən demək olar ki, hər gün Ənvər paşa ilə görüşdüm. Görüşməyimizin birində özümü topladım və Ənvər paşanın mənim xatirəmi istəyindən istifadə edərək dedim: "Paşam, sizinlə açıq danışmaq istəyirəm. Biz Qafqaz türkləri iki qüvvəyə inənir. Yuxarıda Allah, aşağıda Ənvər paşa. Eşitdiyimə görə sizin Nuru adlı bir qardaşınız vardır. Sizdən xahiş edirəm Qafqaza gedəcək hərbi qüvvənin başına Nuru paşanı təyin edin. Paşam, ölkəmiz dünyanın ən zəngin yerlərindən biridir. Qocaman div olan Rusiyanı qudurdan, sağa-sola hücum etdirən Bakı neftidir. Bu neftin 70%-i biz azəri türklərimizdir. Xalqı zəhmətkeş və çalışqandır. Eyni zamanda olduqca qəhrəmandır. Bir də Paşam, sizin Qafqaza gedəcək hərbi qüvvə-

lərə komandan təyin etdiyiniz şahzadəni hər axşam Pera Palas mehmanxanasının salonunda içki içib rəqs etdiyini görürəm. Qafqazda belə hərəkətləri xoşlamırlar". Ənvər paşa mənə "Hacı bəy, sizin orada içki içməyiniz?" deyə soruşdu. Mən isə bu suala "İçirlər Paşam, ancaq pivə kimi zəif alkoqollu içki olan şərab, "Vodka" deyilən sərt içkidən isə ruslar istifadə edirlər. Bizdə içki içərlər, ancaq sorxox olmaq üçün deyil" cavabını verdim. Məni dinləyən Ənvər paşa "çox yaxşı" dedi. Sonra telefon edərək Qafqaza gedəcək zabitlərin içki içib-icmədiklərinin də yoxlanmasını əmr etdi və sonra mənə "Nağı bəy, Nuru çox gəncdir, necə olar?" dedi Mən də dərhal "Paşam, Nuru Paşanın Trablis-qərbdəki fəaliyyəti haqqında burada heç kəsdən məlumat ala bilməzdim. Rus mətbuatında Nuru Paşadan və onun fəaliyyətlərindən uzun-uzadı bəhs edən materialları Qafqazda oxumuşdum. Və bir də Paşam, sizin qardaşınız olması yetər" dedim. Ənvər paşa "Yaxşı sabah söhbət edərək" dedi və ayrıldı.

Ertəsi gün Hərbi Nazirliyə gələndə dərhal mənə Ənvər Paşanın yanına apardılar. Ənvər Paşa həmişə olduğu kimi mənə yenə də gülürüzlə qarşıladı və "Bəli, Nağı bəy, istədiyiniz oldu" dedi. Mən də "Paşam, çox sevindim və sabah bütün Qafqaz türkləri də sevinəcəklər" dedim. Ənvər Paşa mənə Azərbaycanın İsa Aşurbəyov adlı bir nəfəri tanıyıb-tanmadığını soruşdu. Mən də "Çox yaxşı tanıyıram, Paşam. Zəngin bir ailəyə mənsub, vətənpərvər bir şəxsdir" dedim. Ənvər Paşa ayrıca Aşurbəyovun türkiyəli Rüsoni bəy adında bir dostu olduğunu və bunların mücadilə üçün pul istədiklərini söylədi. Rüsoni bəyi tanıyırdım. Ancaq işin içində pul məsələsi girincə iş dəyişmişdi. Ənvər paşaya "Paşam, iş dəyişdi. İsa bəy bakılıdır. Bütün Qafqaz təşkilatlarının məsələləri Bakıdan təmin edilməkdədir. Azərbaycanda, hələ Azərbaycanın mərkəzində pul məsələsi düşünülə bilməz. İsa bəy bunu mənə deyir. Göndərməyiniz, mən məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm. Bu işdə nə isə bir anlaşılmazlıq var" dedim. Ənvər Paşa mənim sözlərimi qəbul etdi və pul göndərilmədi. Bu zaman içəri bir paşa girdi. Ənvər paşa "bax istədiyiniz Nuru bu" deyərək bizi tanış etdi. Nuru paşa ilə birlikdə İslam ordusunun qərargahına gəldik.

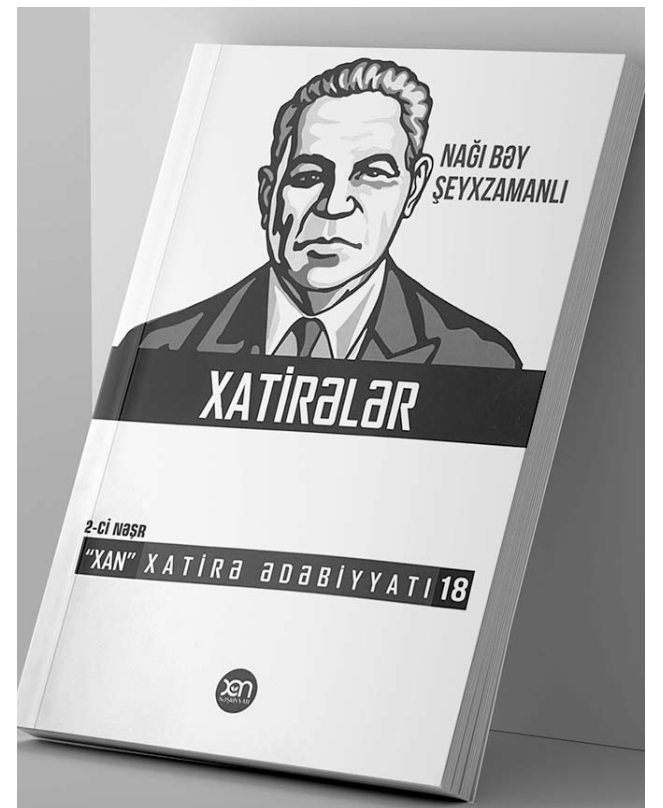
Günlər keçir. Nuru paşanın ştab rəisi miralay (polkovnik -C.Q., M.Ə.) Nazim bəylə birlikdə (İstiqlal savaşı zamanı Sakaryada şohid ol-

muşdur) gərgin bir şəkildə çalışır və kadrları tamamlayırdıq. Mən vəziyyətdən çox razı idim. Nuru paşa həm özü işləyir, həm də bizi işlədir. Bu arada bir görüşümüz zamanı Ənvər paşanı çox məmnun gördüm və bundan cəsarət alaraq "Paşam, sizdən Hüsəməddin bəyin rütbəsinin bir dərəcə artırılmasını xahiş dəyişdim" dedim. Ənvər paşa "Nağı bəy, əsir düşən bir zabitin necə əsir düşüyü tədqiq edilməlidir. Baxarıq günahı necədir?" dedi. Mən dərhal "Paşam, bizim orada görüşdüyümüz iş nəzərə alınmı? Ruslar ilə mücadiləməzdə Hüsəməddin bəyin böyük rolu vardır" dedim. İki gün sonra Ənvər paşa mənə hüzuruna çağırırdı. Dərhal etdim. Güllər üzə "Nağı bəy, Hüsəməddin bəyin raportunu aldım və çox məmnun qaldım. İstifadə edəcəyik. Özünün də rütbəsinin bir dərəcə yüksəltdim" dedi. Sevinirdim və ona təşəkkür etdim. Hüsəməddin bəy raportunda general Əli Şıxlinskidən bəhs edirdi. Ənvər Paşaya "Paşam, Dünya müharibəsində biz azərilərdən dörd general rus ordusunda ordu komandanı olmuşdu. Yalnız bir gürcü generalı korpus komandanı ola bilmişdir. Azərilərdən ordu komandanı Səməd bəy mehmandarlı rus-yapon müharibəsində korpus komandanı olaraq ən yüksək nişanım almışdı. İkinci general Əli ağa Şıxlinskidir. O, rus ordusunun artilleriya üzrə müfəttişi idi. Üçüncü general Xan Naxçıvanskidir. Dördüncüsü isə Xan İrəvanskidir. Bu generallar bizim ruslarla mücadiləməzdə heç bir rol oynamadılar" dedim. Qeyd komissiyasının işi davam edir, ancaq mən bu arada heç bir fikir bildirmirdim. Əslində qeyd olunanlardan heç kimi tanıyırdım. Ancaq bir gün əslən qafqazlı olan Tahir adında bir müəllimin imam olaraq orduya daxil olmaq məqsədi ilə müraciət etdiyini gördüm. Etiraz etdim və dedim ki: "Qafqaza gedən ordu deyil ki, imamı olsun. Orada müəllim əfəndilərə iş yoxdur. Çünki oradakı müəllimlərə Dünya müharibəsində iştirak etmək qadağan olunmuşdur. Bir cümə axşamı Ənvər paşa mənə "Nağı bəy, sabah sultan tərəfindən qəbul ediləcəksən. Saraydan avtomobil gəlib sizi götürəcəkdir" dedi. Cümə günü deyilən vaxtı avtomobil gəlib mənə Yıldız sarayına apardı. Sultan Rəşad namazda idi. Biz bir başqa otaqda söhbət edərək gözləyirdik. Sultanın namazdan çıxdığını bizə xəbər verdilər. Bayıra çıxdıq. Bəhriyyə orkestri marş çalır, vəkillərlə mən də sıraya düzülmüşdük. Sultan yanında da Ənvər paşa salam almış vəziyyətdə bizə doğru

gəlirdilər. Vəkillərin hamısı fəslilə olduğu halda təkə mən gülmüşü papaqla gözə çarpırdım. Düz yanıma yaxınlaşdıqları zaman Sultan Ənvər paşaya mənə göstərərək "Bu kimdir?" deyə soruşur. Ənvər paşa "Qafqaz vəkili Nağı bəydir" cavabını verir. Sultan mənim türkçə bilib-bilmədiyimi soruşur və sonra yanımızdakı pilləkənlərlə yuxarı çıxaraq otağına girir. Biz də onun arxasınca pilləkənləri çıxaraq qarşıdakı otağa giririk. Bir az sonra Ənvər paşa gələrək

mənə "Nağı bəy, Sultanın hüzuruna qəbul olunursunuz" dedi. Sultanın otağına bərabər girdik. Mən ədəblə salam verdim. Sultan mənə gözləri ilə süzdü və "Demək türkçə bilirən" dedi. Mən də "Bəli Sultanım, mən türkçəm" dedim. Sultan mənə "mən səni çərək zənn etdim" dedi. Mən dərhal "Qafqazda 5 milyon türk vardır. Bunların içərisində çərəkçilər 200000-ə qədərdir" dedim. Sultan Rəşad bu sözlərimdən məmnun olmadı və "demək zalım çar onları məhv edib tükətməmiş" dedi. Sonra o, mənə anasının çərəkçü olduğunu və çərəkçüləri çox sevdiyini söylədi. Mən "Sultan həzrətləri, Rusiyada 35 milyon Türk-İslam vardır. Əsrlərlə zalım rus carlarının zülmü altında inləməkdə idilər. Allahın köməyi ilə Çarı devirəcək zəncirləri qopardıq. Mənə vəkil edərək "get müsəlmanların hörmətli xəlifəsinə salamımızı çatdır" dedilər. "Hamımız sonə dua etməkdəyik" dedim. Bu sözlərimdən çox məmnun olan Sultan Ənvər paşaya tərəf döndü və "Nağı bəy, üçüncü dərəcəli məciyyə verin" dedi. O zaman əncir aldığı baqqalın məciyyələri yadıma düşdü. Ənvər paşa "Sultan həzrətləri, Nağı bəy və yoldaşları ruslarla çətin müharibələr apararaq onları Qafqazdan qovmuşlar. Müharibə medalının devrilməsini əmr edin" dedi. Biz bayıra çıxdıqda Ənvər paşa əlimi sıxdı və əmirlərə verilən üçüncü məciyyə nişanı ilə təltif edildiniz, təbrik edirəm" dedi. Bu zaman anlamdım ki, alacağım məciyyə deyil, məciyyə nişanıymış. "İttihat və Tərəqqi" Partiyasının mərkəzində doktor Baba Şakir ilə doktor Nazim bəylər mehmanxanaya gələrək vizit vərəqələrini mənim üçün qoyub getmişdilər. Bu sualların hamısına doğru-düzgün, ətraflı cavab verdim. Baba Şakir bəy Xocalarla inqilabımızda necə dil tapa bildiniz "Sizi başa düşdülürmü?" deyə soruşdu. Ona belə cavab verdim: Xeyr, Xocalar toplaşaraq bir İslam Partiyası qurdular. Şərait istəyirik dedilər. İlk zamanlar əhəmiyyət vermədik. Bizim partiyamız, yəni Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası bütün milli mənfələrimizə cavab verən prinsipləri proqramında əks etdirdiyindən qüvvətli idi. Bütün ziyalılar, tacirlər və bütün hörmətli şəxslər partiyanın ətrafında sıx birləşdilər. Ancaq bir sonradan bu xocaların əleyhinə təbliğat apardıqlarının şahidi olduq. Onlar xalqa deyirdilər ki, Partiya lideri olan Nəsim bəy bir kitab nəşr edərək ətrafında gəncləri topladı və Quranı Koriməni əleyhinə təbliğat aparır. Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə biz böyük bir xalq toplantısı təşkil edib onları xalq qarşısında təkzibedilməz dəlillərlə məğlub etdik. Biz bu xalq toplantısında xalqın toxyığı ilə belə bir qərar çıxartdıq. Xocalar, mollalar cəmələrdə oturaraq, nigah kəsəcək, cənəzə mərasimini idarə edəcək, xalqın anlamaq istədiklərini izah edəcək və qətiyyətlə dünyəvi işlərə qarışmayacaqlar. Dini işlərimizlə onlar, milli işlərimizlə yalnız biz məşğul olacağıq. Bu qərardan sonra da onlar heç vaxt bizim milli işlərimizə mane olmadılar. Məsələ bununla da öz həllini tapmış oldu".

Bir neçə gün sonra Nuru paşanın hərbi müəssisələrindən ibarət kadrların təşkilini tamamladığı və hərəkətə hazırlıqda olduğu xəbərini aldım. "Nuru paşanın Heydərpaşadan yola salırdı. Ənvər paşa və yavərləri, digər paşalar və hökumət üzvlərindən bir neçə nəfər gözləmə salonunda, Qatar artıq yola düşməyə hazır

və yola salanların hamısı perrona çıxırlar. Ənvər paşa və qardaşı Nuru paşa tək qalırlar. Mən də perrona çıxanlar arasında idim. Birdən mənə çağırıldı, geri döndüm. Oradakılar mənə "Sizi Nazir həzrətləri istəyir" dedilər, getdim. İki qardaş baş-başda dayanmışlar. Yaxınlaşsın. Ənvər paşa bir əlini Nuru paşanın, digər əlini isə mənim çiyinə qoydu və "Siz ikiniz də mənim qardaşınız. Sizə son sözümlə" dedikdən sonra Qafqazda görəcəyimiz işlər haqqında təlimat verdi..."

Bir sabah yenə Hərbi Nazirlikdən çağırıldım. Mənə Ənvər paşa görmək istəmişdi. Mən içəri girəndə o, yenə gülürüzlə "Nağı bəy, xatirələrinizi?" dedi. Mən də "Paşam hər dəqiqə hazırım" cavabını verdim. Paşa mənə "axşam saat 5-də Rəşid paşa paraxodu ilə Göstəncəyə, oradan da Braylova, sonra Rumıniyadakı korpus ilə əlaqədar Trabzona gedib oradan Batuma gedəcəksiniz. Bir xahişiniz, istəyiniz varmı?" deyə soruşdu. Mən cavabında "tez getmək istəyirəm Qafqazda çox iş görmək lazım gələcək. İnşallah Nuru paşa müvəffəqiyyət qazanacaqdır. Mən onun üçün hər cür fədakarlıqları edəcəyəm. Əmin ola bilərsiniz" dedim. O, bir an üzümə baxdıqdan sonra "Nağı bəy "Umuru Şərqiyyə" rəisi Əli Basxana iki dəfə Sizə pul təklif etmiş, ancaq qəbul etməmişsiniz. Sizə pul lazım olacaqdır. Mən istəyirəm ki, Siz Qafqazda xüsusi işlərimizə deyil, Nuru ilə bərabər çalışsınız" dedi. Mən də "Paşam, pulum var. İki aydır Türkiyə torpaqlarında, ayaq basdığım andan etibarən Sizin hesabınıza yaşayıram. Əgər pula ehtiyacımız olsaydı əmin olun ki, istəyirdim. Batuma qədər yənədə Sizin hesabınıza gedəcəyəm. Qafqazda isə pula ehtiyacım olmaz. Paşam, Sizə söz verim, fəxri olaraq üzərimə götürdüyüm vəzifəmi davam etdirəcəyəm" dedim. Ənvər paşa ilə vidalaşmaq ayrıldı.

Mən Türkiyədə İttihatçıları idealist bir insan xarakterinə malik olan kimi gördüm. Hamısında İslam Birliyi tərəfdarı kimi keyfiyyətli gördüm. O, İslam Dünyasının varlığını hər şeydən, hər varlıqdan üstün tuturdu. Halbuki o, axırda ən böyük zərbəni müsəlman olan Ərəb Dünyasından yemişdir.

QƏZET İCMALI ERMƏNİ MÜHƏRRİRLƏRİNDƏN

A.İ.Petrosian "Abnovleniya" dərgisində Azərbaycan xalqına və onun müstəqil hökumətinin qurulması dövründəki fəaliyyəti icmal olaraq belə fərqləndirmişdir. (Azərbaycan qəzeti, 15 noyabr 1919, Bakı, sayı 247).

"Qısa zamanda demokratiya ailəsi içərisində yer alan ilk demokrat müsəlman türk dövləti olan Azərbaycan və onun əhalisini təşkil edən azərbaycanlılar hər şeydən əvvəl silyasi varlıqlarını böyük bir məharətlə bütün dünyaya göstərdilər. Azərbaycan hökuməti mövcudiyəti dövründə xalq və mələkət üçün bir çox işləri gördü. Quruluşunun hələ ilk ilində ibtidai və orta məktəb açdı; ilk Universitet qurdu və müxtəlif mədəniyyət müəssisələri təsis etdi, kitabxanalar, oxu odaları yaradıldı, müxtəlif qəzet və dərjilər nəşr olundu; rüşvətə qarşı şiddətli mübarizə aparıldı; ölkədə xalq üçün zəruri məhsulların qiyməti aşağı salındı; rəsmi və sosial işlər ciddi nəzarət altına alındı; xalqın mənfəələrinə ziyan vuran idarə işçiləri amansız şəkildə cəzalandırıldı; yeni bir ordu qurdu; və ən mühümü xalq arasında din və millət fərqi aradan qaldırıldı.

Ardı növbəti sayımızda...